

Характеристика діалогічних конструкцій творів Бориса Харчука

У статті продемонстровано результати аналізу діалогічних конструкцій (діалогів (діалогічних текстів), діалогічних єдностей, діалогічних реплік). Схарактеризовано звертання, фразеологічні одиниці, порівняння, вставні і вставлені слова, словосполучення і речення, прислів'я та приказки, які активно використовував автор, наведено їх приклади. Доведено, що діалогічне мовлення героїв багате, різноманітне, образне, воно інтригує, вводить у побутову сферу села, долю його мешканців, захоплює, спонукає до дальшого читання кожного твору письменника.

Ключові слова: діалогічні конструкції, діалог, трилог, полілог, діалогічні єдності, діалогічні репліки, фразеологізми, звертання, порівняння, прислів'я, приказки, вставні і вставлені слова, словосполучення, речення.

The peculiarities of dialogic constructions of B. Kharchuk's writings

The article demonstrates the analysis results of dialogic constructions: dialogues, dialogic replicas, dialogic units. Forms of addresses, phraseological units, epithets, parentheses, added words, dialogic units and sentences as well proverbs and sayings widely used by the author are characterized. The suggested examples selected from the texts prove that dialogic speech of the characters is exuberant, metaphoric, and figurative. It makes the reading of every text interesting and challenging.

Key words: dialogic constructions, dialogue, thrilogue, polylogue, dialogic units, dialogic replicas, phraseological units, addresses, epithets, proverbs and sayings, parentheses and added words, phrases, and sentences.

Борис Микитович Харчук – це той письменник, творчість якого, якщо й досліджувалася українськими мовознавцями, то в дуже мізерній кількості. Студенти філологічних факультетів педагогічних навчальних закладів на лекціях і практичних заняттях із сучасної української мови, а також студенти інших факультетів з української мови за професійним спрямуванням проводять аналіз статті Бориса Харчука «Слово і народ», в якій відображено проблему відродження українського слова, українізацію українського суспільства. Художні твори письменника вивчаються

на заняттях з української літератури, студенти досліджують мову письменника і результати наукових розвідок відображають у курсових, дипломних і магістерських роботах. Хоча слід відзначити, що діалогічне мовлення творів Бориса Харчука не було ще предметом наукового дослідження, що й засвідчує *актуальність* нашого студіювання.

Сергій Гречанюк у вступі до творів Б.Харчука у чотирьох томах під назвою «Задля цього й жив...» відзначає, що в романах письменника «легко вгадується потужна традиція класичної прози другої половини ХІХ століття з її епічним диханням, психологічно місткими *діалогами...*», які відображають час, відповідні йому події, думки героїв, почуття, їхні стосунки, моральність (правдивість, співчуття, милосердя, чесність, добродійність) й аморальність (жорстокість, зажерливість, злочинність, черствість, розпусту, злодіяння) у взаєминах тощо.

Діалог – це «розмова між двома або декількома особами» [Ожегов 1982: 146]. Діалогом називають також діалогічні тексти, які складаються з діалогічних едностей, а ті, у свою чергу, з діалогічних реплік. Під поняттям «декілька осіб» ми розуміємо троє чи більше індивідуумів. Із цього приводу В.Л.Скалкін відзначає, що для позначення розмови між трьома особами можна прийняти термін трилог, більше трьох – полілог [Скалкін 1989: 20]. У лінгвістичній літературі, крім терміна «діалог» послуговуються терміном «діалогічне мовлення», що є у нашому дослідженні синонімічними. Діалогічне мовлення – це розмова двох осіб, «яка складається з обміну висловлюваннями-репліками, на мовний склад яких впливає безпосереднє сприйняття, що активізує роль адресата у мовленнєвій діяльності адресанта» [Скалкін 1989: 20]. Одиницею діалогічного мовлення є діалогічна єдність, що тлумачиться як поєднання двох або більше діалогічних реплік, свідомо спрямованих на досягнення мети спілкування, оскільки без інтенції ніякого діалогу бути не може. Діалогічна репліка – це висловлювання тієї чи іншої особи, що бере участь у діалозі. У процесі діалогічного мовлення співрозмовники почергово обмінюються репліками, які класифікуються відповідно до їх обсягу, значення, яке вони виконують в усному діалогічному тексті, мети спілкування, емоційності висловлювання.

Мета статті – схарактеризувати багатство діалогічних конструкцій (діалогів (інакше – діалогічних текстів), діалогічних едностей і діалогічних реплік), що вклинюються в художній текст як елементи розмовно-побутового стилю, їх різноманітність і образність.

Діалогічному мовленню, яке звучить, властиві відповідна інтонація, висота тону, дикція, артикуляція, інтенсивність, логічний наголос, дотримання мовних норм, показників мовленнєвої культури, відповідність стилю мовлення, паралінгвістичні засоби (кінесика, жестикуляція тощо), використання звертання, вставних і вставлених конструкцій, порівняння, фразеологізмів, прислів'їв та приказок тощо. Графічно відображеним у текстах діалогічним конструкціям характерним є те, що завдяки зафіксованому, відображеному на письмі тексту, можна досліджувати всі можливі мовно-мовленнєві явища.

Якщо, спираючись на художній твір, досліджувати якості, що характеризують усне діалогічне мовлення, неможливо, оскільки їх треба зафіксувати на технічній носій, то письмові діалогічні тексти, в яких дотримуються мовних норм, показників мовленнєвої культури, відповідність стилю мовлення, використання звертання, вставних і вставлених конструкцій, порівняння, фразеологізмів, прислів'їв, приказок тощо, цілком доступно. Та й взагалі, досліджувати письмовий текст значно легше, ніж усний, який потребує звукової фіксації за допомогою технічних засобів.

Для досягнення мети дослідження впливають такі завдання: 1) навести приклад діалогічних реплік за різними класифікаціями; 2) схарактеризувати звертання діалогічних конструкцій, використані у творах Б.Харчука; 3) вказати на роль фразеологізмів, якими послуговувалися герої у своїх діалогах; 4) визначити вплив прислів'їв і приказок, що характеризують героїв і засвідчують багатство мовлення письменника; 5) продемонструвати образність і влучність порівнянь, ужитих у діалогічному мовленні співрозмовників; 6) з'ясувати суть вставних і вставлених конструкцій у діалогічних репліках; 7) навести приклад евфемізмів, з'ясувати їх значення.

Найбільш уживаними у творах Б.Харчука є діалогічні репліки, які можуть знаходитися окремо від діалогів, але є також і

такі, що містяться у самих діалогічних текстах, які є важливою змістовою складовою частиною роману, повісті, оповідання.

Діалогічні репліки поділяються за такими критеріями: значенням, обсягом, метою діалогічного спілкування. За значенням діалогічні репліки поділяються на: 1) еліптичні, 2) що збігаються з реченням; 3) монологічні [Палихата 2002: 52 – 54]. Еліптичні репліки можуть бути виражені словами-реченнями *так, ні, питальними словами, і однослівними відповідями на них, однослівними звертаннями, займенниками, іменниками, вигуками* тощо. Наводимо приклад діалогічного уривка з названими видами реплік: 1. – *Йдеш до чобіт чи ні?* (Репліка виражена питальним реченням). «– *Най вони згорять... вчора сказав, що не піду* (Репліка виражена складним реченням); – *Гадав, може обдумався.* (Репліка виражена складним реченням); – *Я сказав, як одрізав* (Репліка виражена розповідним реченням); – *Батька поховав – газдою зробився. Куди тепер до чобіт?* (Репліка складається з двох речень); – **Відчепися.** (Еліптична репліка). [Харчук 1988, 4: 12 – 13].

Зміст першого уривка може бути зрозумілим за умови відображеної ситуації спілкування. Тому важливою особливістю діалогічного мовлення є ситуаційність, яка мимо волі співрозмовників враховується в діалозі і тільки учасники діалогічної розмови можуть зрозуміти суть мовлення, адже лише вони знають ситуацію, про яку говорять.

Звертання як слово (або сполучення слів), що називає особу чи предмет, до якого спрямоване мовлення, синтаксично не пов'язане з іншими словами речення, з якого складається діалогічна репліка. Звертання виражаються іменниками у кличному відмінку однини (– *Заходь, Іване.* – *Пусти, Грицю.* – *Петре, не кричи.* – *Антошко, Грицю, гетьте від дверей, бо зачавлю обох. Виходь, Самійле-бандюго!*), а також у називному відмінку множини (*Ех, хлопці!..* – *Сини, діти!* – *Роки ваші, як цвіт молоді, юнаки. Каски й мундири зрівняли вас. Ви однакові. Та чи не більше рівняє і братає вас те, що ви – українці. Що таким героям, як ви, вороги наші – Москва і Варшава? Ми підінімемось і завоюємо весь світ!*) [Харчук 1988, 4: 12 – 13].

У діалогічних конструкціях творів Б.Харчука вживаються як поширені, так і непоширені звертання. Непоширені звертання у

використаних діалогічних репліках виражені одним словом. Назвемо ті, що мають нейтральну семантику, наприклад: – *Поспішай, поспішай, козаче.* – *Не журися, Антоне.* – *Я бачу, Антоне, пошлем-таки тебе в школу.* – *Тату, не давай Іванкові пальцем водити. Замастить.* – *Вже закінчую, господине! Матушко, паніматко...* [Харчук 1979: 10 –12] та багато інших. Негативна семантика звертань продемонстрована у прикладах: – *І ти, вовченя, в школу?* – *Чом стоїш, дурню?* – *Напиши, болван, літеру «ц»!* – *Скільки тебе вчити, поганцю, щоб ти скотину доглядав?* – *Коли йти, пане солтис?* – *Голубонько, ви й не попробували!* [Харчук 1979: 10 – 12] та інші.

Буває, що репліка складається з одного лише звертання, наприклад: «1. – *Зінько*» ; « – *Я тут, я коло вас сиджу, мамо* [Харчук 1988, 4: 14]. « 2. – *Мамо!*

– *Сніданок я зараз приготую* [Харчук 1988, 4: 15].

У творах Б.Харчука спостерігаємо вживання поширених звертань, що мають залежні слова, здебільшого означення і прикладки, зокрема: «– *Господенько милостивий і ти, свята покрово, змилуйтеся наді мною...*»; «– *А ти, стара відьмо, і не рушся з воза... Ах ти, лайдаку-негіднику!*»; «– *Знай наших, Йосип з гроша здачі.*»; «– *Ось як треба, козяча голово!*» « – *Ой, не знаю, любі, не по-нашому лікар назвав.*»; – *Постараюсь, прошем пана* [Харчук 1979: 28] інші.

У звертаннях виразно показано ставлення адресанта до адресата, емоційність мовлення, культура мовлення співрозмовників, їх духовність чи бездуховність, порядність чи непорядність. Однією з особливостей діалогічного мовлення є його фразеологічність, що розуміється, як процес використання фразеологізмів під час висловлювання своїх думок. Фразеологізмами називають стійкі сполучення слів, у яких окремо взяті слова не мають власного значення, вони сприймаються в сукупності, як єдине ціле. Наприклад, у творах Б.Харчука вжито такі фразеологізми: *пустити червоного півня, дати гарбуза, показати, де раки зимують, кишки марша грають, захцєлі каші березової, сліду не стало, серце йохкало, кинув оком, легка голова, раз-два і в дамках, сліду не стало, пропустити мимо вух* [Харчук 1988: 4], інші. Простежимо вживання фразеологічних одиниць на

прикладі реплік: – ... *Ви ж не як брати, а як собака з котом, вибачте на слові* [Харчук 1988: 4].

Фразеологічні одиниці, вжиті у творах Б. харчука, визначають образність та емоційність висловлювань, багатство української мови, якою послуговуються герої. До складу фразеологізмів увіходять мовні одиниці, побудовані за моделями речень – прислів'я, приказки, крилаті вирази.

Прислів'я – граматично та інтонаційно оформлене судження, що співвідноситься з реченням. Приказку вважають частиною речення, недомовкою, способом висловлювання без судження, закінченням, першою половиною прислів'я. У діалогічних репліках використані такі прислів'я і приказки: *погнав Ілля коней по небу, не обдуриш – в дурні пошиєшся, язик до Києва доведе, любов – що кільце, а в кільця нема кінця, ні живий, ні мертвий, коли цвів біб, ївся хліб, тепер цвіте мак і хліб не їсться так, бери, небоже, що мені не гоже, хай буде гірше, аби інші* [Харчук 1988: 4], *хай кінь думає: в нього велика голова, не скачи поперед батька в пекло, йти у світ за очі* [Харчук 1988, 4] та інші.

Прислів'ям може виражатися одна діалогічна репліка, наприклад: «– *Язик до Києва доведе. – Чужу біду руками розведу* [Харчук 1988, 4]. Кожна сторінка оповідань, повістей, романів Б.Харчука наповнена порівняннями, які тлумачаться як зіставлення двох явищ, предметів, фактів, для пояснення одного з них за допомогою іншого. У своїх діалогічних репліках герої творів використовують влучні порівняння, які збагачують мовлення, сприяють образності висловленого, наприклад: *ніби татарська орда, вирядився, як панич, за її спідницю держишся, як рак, догоджай матері, бо вона як скажена, заспівав, мов дяк над мерцем, як камінь, лежав, пенькнула, як бульбашка, руки втримували її, наче крила пташку, двері стукотіли, як наші зуби, вигнали, як пса паршивого* [Харчук 1988: 4] та інші. Продемонструємо репліки з порівняннями: – *По своїй рідній землі, як чужинці, бродимо. По ночах ховаємось. А ночі які темні! – Не буде заява написана, знай, луку не побачиш, як своїх вух* [Харчук 1988: 4].

У складі простого речення, яке може виступати реплікою або складовою частиною репліки, можуть уживатися вставні слова (словосполучення і речення), які не відповідають на жодне

питання, не є членами речення. Вставні слова (словосполучення, речення) виражають: 1) впевненість або невпевненість у повідомленні за допомогою слів *певно, напевно, дійсно, авжеж, безперечно, без сумніву* та ін.: – **Може**, я й не дочекаю, Петре... – **Певно**, азбуку вчили. – **Певно**, подалася на поле. – Грицько, **певно**, казав вам [Харчук 1988, 4]; 2) почуття (емоційну оцінку): *на щастя, на жаль, нівроку, нарешті* і под. Для прикладу наводимо репліку: «– *Хто розклеїв цю погань, пся крив?*» [Харчук 1988: 5: 122].

Репліка зі вставним словом розміщена в тричленній діалогічній єдності, наприклад: «– Скажу батюшці, постоїш на колінах.; – *Хто, я постою?*; – *А що, може, скажеш я?*» [Харчук 1979: 24]; 3) ввічливість, заохочення, прохання. вдячність: *пробачте, вибачте, даруйте, будь ласка, дозвольте, знаєте, вірте* тощо: – *Ну, дякувати богу, почнімо сіяти.* – *Але, крий боже, щоб Федось помітив.* – *Дожиняйте, а то , боронь боже, дощ зірветься* [Харчук 1979: 24]; вказівку на джерело повідомлення: *кажуть, як кажуть, мовляв, на мою думку, по-моєму, пам'ятаю* і т.д.; – «...*Знаючи все це, ти протиставив себе, дивіться, мовляв, на що я здатний. До чого це привело?*» [Харчук 1988, 4: 292]; 4) послідовність викладу думки: *по-перше, до речі, з іншого боку, крім того, отже, зокрема, зрештою* та ін.; «– *Я ж не маленький, зрештою! Візьміть злата. Пожежники – це ж не поліція. Ми пісню співали ту, що тато найбільше люблять*» [Харчук 1988, 4: 387].

У функції контекстуальних синонімів у творах Бориса Харчука використовуються **евфемізми**, які пояснюються як слова або сполучення слів, що не прямо, а приховано, ввічливо чи пом'якшено визначають назву якогось предмета, явища. Для прикладу наведемо синонімічний ряд: *отець Андрій, помазаник божий, батюшка, патлатий, піп, священик* [Харчук 1979]. Евфемізмами можемо назвати слова *священик, отець Андрій чи батюшка*, щоб обминути негативний і глузливий відтінок слів і їх сполучень *помазаник божий, патлатий, піп* [Харчук 1979].

У діалогічному мовленні творів Б.Харчука трапляються такі мовні фігури, як плеоназм (багатослів'я, зворот, який містить у собі зайві слова з однаковими чи близькими значеннями), парафрази (що розуміються як описовий зворот мови, поетична фігура, троп, за

допомогою якого передають зміст того чи іншого слова або вислову), які допомагають уникнути повторень тих самих слів чи зворотів, чим підвищують стилістичну якість оформлення думки, просторічні слова, що належать до згрубілої, зниженої лексики, яка входить у загальнонародну мову, але вживання якої є неприйнятною в літературному мовленні з етичних міркувань. Наприклад: «– *Цить! Мої зарази почують* (малися на увазі домочадці, які просили допомогти на городі); «– *Прив'язати собаку! Вона нам усіх курей пожере.*; «– *Розивендялось, розбосячилося... А дома ж – смирненький...*» [Харчук 1979].

Проблема аналізу діалогічних конструкцій текстів Б.Харчука не може обмежуватися цим дослідження. Перспективи дослідження вбачаємо у студіюванні передусім діалогічних реплік за обсягом, за значенням, за комунікативною метою та інші, які можуть стосуватися різних стилів мовлення. Не досліджено структуру діалогічних едностей відповідно до їх класифікації, а також діалогічних текстів. Надзвичайно щедра й багата різнобарвність розмовного стилю усного мовлення українського народу дає можливість досліджувати: структурні компоненти діалогів на різних мовних рівнях, особливості діалогічного мовлення, зокрема його ситуативність, клішованість, стилістичну диференційність.

Література: Ожегов 1982: Ожегов С.И. Словарь русского языка / С.И. Ожегов / Под редакцией Н.Ю. Шведовой. – М.: Русский язык, 1982. – 816 с.; Скалкин 1989: Скалкин В.Л. Обучение диалогической речи (на материале английского языка) / В.Л. Скалкин. – К.: Радянська школа, 1989. – 158 с.; Палихата 2002: Палихата Е.Я. Методика навчання українського усного діалогічного мовлення учнів основної школи / Е.Я. Палихата. – Тернопіль: вид-во ТДПУ імені Володимира Гнатюка. – 2002. – 271 с.; Харчук 1988: Харчук Б.М. Волинь: Роман: Тетралогія. Книга перша-друга. – К.: Дніпро, 1988. – 751 с.; Харчук Б.М. Волинь: Роман: Тетралогія. Книга третя-четверта. – К.: Дніпро, 1988. – 567 с.; Харчук 1979: Харчук Б.М. Школа. Повісті й оповідання: Йосип з гроша здачі / Б.М.Харчук – К.: Веселка, 1979. – С.10 – 128.

Палыхата Э.Я. Характеристика диалогических конструкций сочинений Б. Харчука. В статье продемонстрированы результаты анализа диалогических конструкций (диалогов (диалогических текстов), диалогических единств, диалогических реплик). Схарактеризированы обращения, фразеологические единства, сравнения, вставные и вставленные слова, словосочетания и предложения, пословицы и поговорки, приведены их примеры, которые активно использовал автор. С помощью

отобранных из текстов речевых и языковых явлений доказано, что диалогическая речь героев богатая, разная, образная, она интригует, вводит в бытовую сферу села, судьбу его жителей, захватывает, побуждает к дальнейшему чтению каждого произведения писателя.

Ключевые слова: *диалогические конструкции, диалог, трилог, полилог, диалогические единства, диалогические реплики, фразеологизмы, обращения, сравнения, пословицы и поговорки, вводные слова, словосочетания и предложения.*

**Проблема роздвоєння української душі в драматичній поемі
«Бояриня» Лесі Українки**

У статті «Проблема роздвоєння української душі в драматичній поемі «Бояриня» Лесі Українки» автор простежив, як письменниця на тлі українсько-московських взаємовідносин XVII століття відтворила глибокі внутрішні метаморфози героїв, які опинилися в обставинах, що суперечили їхнім національно-політичним орієнтирам, морально-етичним ідеалам та естетичним уподобанням.

Ключові слова: *драматична поема, українська душа, національний характер.*

Pratsovytyy Volodymyr The problem of split soul in dramatic poem “Boyaryna” by Lesya Ukrainka.

The author of “The problem of split soul in dramatic poem “Boyaryna” by Lesya Ukrainka” traces how the poetess on the Ukrainian-Moscow relations of the XVII century showed deep internal metamorphoses of the characters, which were placed in the circumstances, which were contrary to their national-poetic reference points, moral-ethical ideals and aesthetic likings.

Key words: *dramatic poem, Ukrainian soul and national character.*

У драматичній поемі «Бояриня» Леся Українка відтворила складне становище українського суспільства за гетьмана Петра Дорошенка, онука гетьмана Михайла Дорошенка. Це був період Руїни. Після Переяславської ради Москва переробила на свій лад статті Богдана Хмельницького, скоротивши їх з 23 до 11, і робила все, щоб закабалити Україну. Особливо поведилася безцеремонно Московська імперія після смерті Богдана Хмельницького, хоча ще й за життя зривала умови договору, пішовши на зговір з Польщею. І такі дії не були дивиною, вони впливали з самодержавної, загарбницької політики московського царства, яке прагнуло всяким засобами обмежити українську державність і замінити протекторат